

NODAVLAT OLIY TA'LIM MUASSASALARI ICHKI AUDITI: XALQARO TAJRIBA VA O'ZBEKISTON UCHUN TAKLIFLAR

Meliboyev Asqar Eshmuratovich

O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi JIED Uchinchi
mintaqaviy muvofiqlashtirish markazi mutaxassisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15564304>

ARTICLE INFO

Received: 15th May 2025

Accepted: 19th May 2025

Published: 30th May 2025

KEYWORDS

ichki audit, nodavlat oliy ta'lim, xalqaro tajriba, moliyaviy nazorat, boshqaruv, standartlar, auditor malakasi

ABSTRACT

Ushbu maqolada O'zbekiston nodavlat oliy ta'lim muassasalarida ichki audit tizimini joriy etish va takomillashtirish zaruriyati asoslangan. Tadqiqot davomida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Janubiy Koreya tajribalari tahlil qilinib, ularning moliyaviy nazorat, hisobdorlik, ichki nazorat standartlari va audit faoliyati tashkiloti borasidagi yondashuvlari qiyosiy baholandi. O'zbekiston tajribasi bilan xalqaro ko'rsatkichlar solishtirilib, NOTMLar ichki audit bo'yicha tizimli muammolarga ega ekani aniqlangan. Xulosa sifatida milliy standartlarni ishlab chiqish, auditorlar malakasini oshirish va ichki auditni NOTMLar boshqaruvining ajralmas qismiga aylantirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kirish

So'nggi yillarda O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, nodavlat oliy ta'lim muassasalarining (NOTM) soni keskin ortdi — agar 2017-yilga qadar atigi bir nechta xususiy universitetlar faoliyat yuritgan bo'lsa, 2024-yilga kelib ularning soni 76 taga yetdi. Ushbu muassasalar mamlakat ta'lim tizimida muhim o'rin egallab, raqobat muhitini shakllantirish, ta'lim xizmatlarini diversifikatsiya qilish va xalqaro tajribalarni tatbiq etishda muhim rol o'ynayapti. Biroq NOTMLarning ko'payishi bilan birga ularning faoliyatida moliyaviy shaffoflik, samarali boshqaruv va hisobdorlik tizimlarini ta'minlash masalalari ham dolzarb tus olmoqda.

Bu borada ichki audit tizimi asosiy boshqaruv vositasi sifatida maydonga chiqadi. Ichki audit — bu tashkilotning ichki nazoratini baholovchi va samaradorligini oshirishga qaratilgan mustaqil faoliyatdir. Xalqaro tajribaga ko'ra, ichki audit NOTMLarda xatarlarni boshqarish, korrupsiyani kamaytirish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, hamda davlat va xususiy moliyaviy manbalar hisobidan ajratilayotgan mablag'lar ustidan nazoratni kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, AQShda universitetlarning 72 foizida ichki audit bo'limi mavjud bo'lib, ular yillik asosda 10–25 ta audit tadbirini amalga oshiradi. Buyuk Britaniyada esa deyarli barcha universitetlar ichki audit xizmatiga ega bo'lib, ko'p hollarda bu xizmat mustaqil auditorlik firmalariga topshiriladi. Janubiy Koreyada 70–80 foiz xususiy universitetlar ichki audit xizmatini faol yuritadi va bu orqali 2020–2023 yillar davomida yuzlab qonunbuzarliklar fosh etilgan.

O'zbekistonda esa holat nisbatan murakkab: NOTMLarning katta qismi ichki audit tizimini joriy etmagan, mavjud bo'lgan hollarda esa u to'liq mustaqil emas yoki malakali kadrlar

yetishmaydi. Masalan, 2024-yil holatiga Westminster xalqaro universiteti (WIUT) ilk bor ichki auditor lavozimini rasman joriy etdi, biroq bu hali keng miqyosdagi amaliyot emas. Mazkur maqolada AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Janubiy Koreya tajribasi asosida O'zbekiston NOTMlarida ichki auditni joriy etish zarurati asoslanadi, mavjud holat baholanadi va takomillashtirish yo'llari ishlab chiqiladi. Maqola ushbu masala bo'yicha ilmiy-nazariy asos yaratish va amaliy takliflar berishni maqsad qiladi.

Metodologiya

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarga asoslangan deskriptiv uslub, hujjatli tahlil hamda xorijiy universitetlarning ochiq hisobotlari va hukumat axborotlaridan foydalanildi. AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Janubiy Koreya va O'zbekiston misolida ichki audit tizimining mavjudligi, funksional jihatlari, huquqiy asoslari, tekshiruvlar soni, auditorlar malakasi va xalqaro standartlarga mosligi tahlil qilindi.

Tahlil uchun 2020–2024 yillardagi ma'lumotlar bazasi asosida, yirik universitetlar faoliyati hamda davlat hisobotlari tanlab olindi. Shuningdek, O'zbekistonning WIUT kabi ilg'or nodavlat OTMlarida joriy etilgan ichki audit tajribalari baholandi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari O'zbekiston nodavlat oliy ta'lim muassasalarida (NOTM) ichki audit tizimi joriy etilishi va takomillashtirilishi lozim bo'lgan eng muhim boshqaruv masalalaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Qiyosiy tahlil asosida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Janubiy Koreya tajribalari o'rganildi va ular bilan O'zbekiston holati solishtirildi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda ichki audit tizimi universitet boshqaruvida markaziy o'ringa ega bo'lib, moliyaviy shaffoflik, samaradorlik va manfaatdor tomonlar oldidagi hisobdorlikni ta'minlovchi asosiy vosita sifatida qaraladi.

Amaliy ma'lumotlarga ko'ra, AQShdagi nodavlat universitetlarning 72 foizida ichki audit bo'limi mavjud. Ushbu bo'limlar odatda Vasiylik kengashi huzurida faoliyat yuritadi va yilda o'rtacha 10–25 ta audit tekshiruvini amalga oshiradi. Buyuk Britaniyada esa ichki audit xizmati har bir universitetda mavjud bo'lib, ularning 73 foizi auditni mustaqil tashqi firmalarga autsorsing asosida topshiradi. Germaniyada "Interne Revision" tizimi ko'plab universitetlarda ixtiyoriy tarzda tashkil etilgan bo'lsa-da, ular universitet ichki boshqaruvida real rol o'ynaydi. Janubiy Koreyada 2019–2022 yillar oralig'ida o'tkazilgan davlat auditlari 111 ta xususiy universitetda ichki audit butunlay yo'qligini aniqlaganidan so'ng, hukumat moliyaviy yordam oluvchi barcha NOTMlarda ichki audit xizmatini joriy etishni majburiylashtirgan. Natijada, 2023-yilda Koreyada ichki auditga ega universitetlar ulushi 70 foizdan oshdi.

O'zbekiston holatida esa vaziyat ancha murakkab. 2024-yil holatiga ko'ra, 76 ta NOTMdan atigi 10–12 tasida ichki auditga oid faoliyat izlari mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligida bu xizmat moliyaviy nazorat bo'limi tarkibida shakllangan yoki buxgalteriya bilan birlashtirilgan. Ayrim ilg'or universitetlar, jumladan WIUT, TEAM University va Inha University in Tashkentda ichki audit bo'limi faoliyat yuritmoqda, lekin ular keng amaliyot emas.

1-jadval.

Nodavlat oliy ta'lim muassasalarida ichki audit tizimi: xalqaro tajriba va O'zbekiston bilan solishtirma tahlil (2020–2024 yillar bo'yicha)

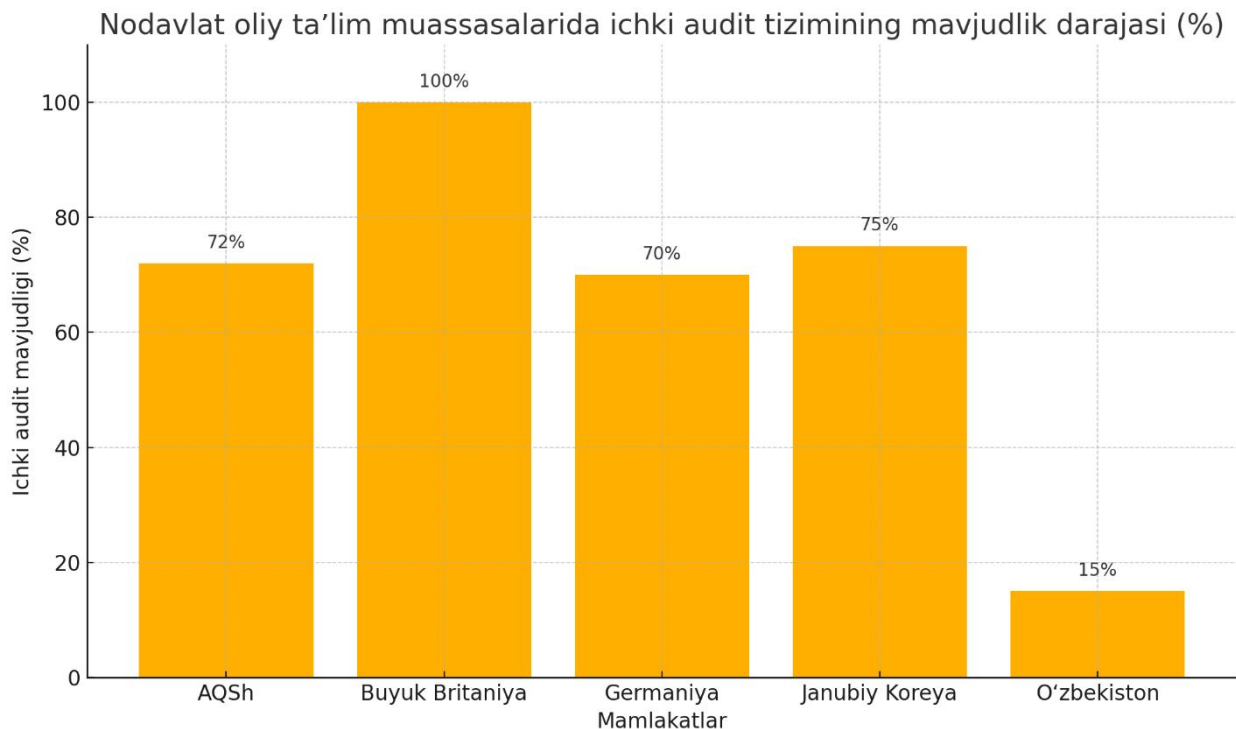
Mamlakat	Ichki auditga ega NOTM foizi	Yillik auditlar soni (o'rtacha)	Ichki auditorlar soni (o'rtacha)	Xalqaro standartlarga muvofiqlik	Ichki audit natijasida aniqlangan moliyaviy buzilishlar (yiliga, o'rtacha)
AQSh	72%	10–25 ta	5–10 nafar	Yuqori (IIA, COSO)	1,000–2,500 ta buzilish holati (yirik universitetlarda)

Buyuk Britaniya	~100%	8–15 ta	2–5 nafar (outsorsing asosida)	Yuqori (CIIA, HM Treasury)	500–1,000 ta buzilish holati
Germaniya	~70%	5–15 ta	2–4 nafar	O'rta-yuqori (DIIR, ISO 9001)	300–800 ta buzilish holati
Janubiy Koreya	70–80%	10–20 ta	3–6 nafar	Yuqori (ISO, IIA Korea)	700–1,200 ta buzilish holati
O'zbekiston	<15%	1–3 ta (faqat ayrimlarda)	1–2 nafar	Kam (milliy standartlar yo'q)	Rasmiy ma'lumot yo'q, tekshiruvlar yetarli emas

Mazkur jadvalda keltirilgan ma'lumotlar tahliliga asoslanib, O'zbekiston nodavlat oliy ta'lim muassasalarida ichki audit tizimi juda cheklangan ko'rinishda mavjud ekani ma'lum bo'ldi. Bu tizim asosan faqat yirik va xorijiy hamkorlikda tashkil etilgan universitetlarda qisman joriy etilgan bo'lib, ularning o'zida ham ichki auditorlar soni yetarli emas, aksariyati esa xalqaro miqyosda tan olingan professional sertifikatlarga ega emasligi kuzatilmoqda. Shuningdek, milliy audit standartlarining mavjud emasligi ichki auditning sifati va natijadorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, NOTMLar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi va ularni moliyaviy jihatdan nazorat qiluvchi yagona reguliyator organ yo'qligi bu boradagi tizimli muammolarni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli, O'zbekistonda ichki audit tizimini NOTMLar boshqaruvining ajralmas qismi sifatida shakllantirish, uni xalqaro tajriba va standartlar asosida yo'lga qo'yish, professional auditorlar tayyorlash tizimini yaratish hamda reguliyativ mexanizmlarni joriy etish zarur. Bu choralar natijasida universitetlar faoliyatining ochiqligi, moliyaviy barqarorligi va talaba hamjamiyatining ishonch darajasi sezilarli darajada oshadi.

Munozara

Ichki audit tizimi nodavlat oliy ta'lim muassasalarining (NOTM) moliyaviy boshqaruvi va xatarlarni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi. Munozara qismida xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyotini chuqur solishtirish orqali NOTMLarda ichki auditning hozirgi holati va u orqali kuzatilayotgan natijalar yoritiladi. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Janubiy Koreya kabi rivojlangan mamlakatlarda NOTMLar ichki auditni moliyaviy shaffoflikni ta'minlash, faoliyat ustidan ichki monitoringni kuchaytirish va manfaatdor tomonlar oldidagi hisobdorlikni oshirish vositasi sifatida faol qo'llamoqda. Diagrammadan ko'rinib turibdiki, Buyuk Britaniyada bu ko'rsatkich 100 foizni tashkil etsa, AQShda 72%, Germaniyada 70%, Janubiy Koreyada esa 75% atrofida. O'zbekiston esa 15% ko'rsatkich bilan orqada qolmoqda. Bu farq nafaqat tizimning mavjudligi, balki uning samaradorligi, auditorlarning malakasi, tashkiliy erkinlik darajasi va reguliyatorning ishtiroki bilan bog'liq.

1-rasm. Nodavlat oliy ta'lim muassasalarida ichki audit tizimining mavjudlik darajasi (%)

Misol uchun, Buyuk Britaniyada universitetlar ichki audit faoliyatini mustaqil tashqi auditorlik firmalariga outsorsing asosida topshiradi va ular har yili Vasiylik kengashiga audit xulosasini taqdim etadi. AQShda esa ichki audit xizmatlari bevosita boshqaruv kengashi huzurida tashkil etilgan bo'lib, audit rejalarini, risk baholash va monitoring mexanizmlariga ega. Koreyada davlat moliyaviy subsidiyalarini olish uchun ichki audit bo'lishi majburiy bo'lib, 2023-yilda bu talab tufayli universitetlarning 70 foizdan ortig'i ushbu xizmatni joriy etdi. O'zbekistonda esa holat aksincha: ichki audit xizmatlari ko'pchilik NOTMlarda mavjud emas, mavjud hollarda esa ular professional mustaqillik, xalqaro standartlarga moslik yoki samarali nazorat funksiyasidan yiroq. Mavjud auditorlar ko'pincha buxgalteriya yoki moliya bo'limlari bilan birga faoliyat yuritadi, bu esa tekshiruvlarning ob'yektivligi va mustaqilligini kamaytiradi. Shuningdek, NOTMlar faoliyatini audit nuqtai nazaridan nazorat qiluvchi yagona vakolatli organning yo'qligi sababli audit natijalari bo'yicha tizimli monitoring yuritilmaydi. Yuqoridagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun, xalqaro tajribadan kelib chiqib, quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: birinchidan, ichki auditni NOTMlar uchun majburiy bo'lmagan holda tavsiyaviy standart sifatida joriy etish va ularni xalqaro IIA, CIIA yoki ISO standartlariga moslashtirish; ikkinchidan, malakali auditorlarni tayyorlash va sertifikatlash kurslarini yo'lga qo'yish; uchinchidan, NOTMlarda audit natijalarini regulyatorga hisobot shaklida taqdim etish tizimini joriy etish. Bu orqali nafaqat NOTMlar faoliyati ustidan ichki nazorat kuchayadi, balki ularning moliyaviy barqarorligi va ijtimoiy ishonch darajasi ham oshadi. Shuningdek, bu universitetlarning xalqaro reytinglarda ko'rinishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa

O'zbekistonda nodavlat oliy ta'lim muassasalarining soni ortib borayotgan bir vaqtda, ularning moliyaviy shaffofligi, samarali boshqaruvi va manfaatdor tomonlar oldidagi hisobdorligini ta'minlovchi ichki audit tizimini shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Xalqaro tajriba, xususan AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Janubiy Koreya misolida ko'rilganki, ichki audit nafaqat moliyaviy nazorat balki risklarni boshqarish, faoliyatni optimallashtirish va korrupsiyaviy holatlarning oldini olishda ham muhim vosita hisoblanadi.

O'zbekistonda esa bu tizim faqat ayrim ilg'or NOTMlar doirasida shakllangan bo'lib, umumiy sektor kesimida jiddiy zaifliklar mavjud. Ichki auditorlar soni kam, malaka darajasi yetarli emas, milliy standartlar ishlab chiqilmagan va regulyator institutsional baza mavjud emas. Shu sababli, NOTMlar boshqaruvida ichki auditni xalqaro standartlarga asoslangan holda bosqichma-bosqich joriy etish, audit bo'limlarining mustaqilligini ta'minlash, kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'yish va audit natijalarini ochiqdash tizimini ishlab chiqish zarur. Bu chora-tadbirlar oliy ta'lim sifati, moliyaviy intizom va ijtimoiy ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini bosqichma-bosqich ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4958-son Qarori. 12.01.2021 y.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. *Nodavlat oliy ta'lim muassasalarining reyting ko'rsatkichlari haqida ma'lumot*, Toshkent, 2024.
3. Internal Audit Standards Board. *International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing*. Institute of Internal Auditors (IIA), 2021.
4. Office for Students. *Regulatory framework for higher education in England*. London: OfS Publications, 2022.
5. DIIR – Deutsches Institut für Interne Revision e.V. *Standards für die Interne Revision*. Frankfurt am Main, 2020.
6. Ministry of Education, Republic of Korea. *Audit results of private universities receiving national subsidies*, Seoul, 2022.
7. National Audit Office (UK). *Audit and risk assurance in higher education institutions*. London: NAO Reports, 2021.
8. ACUA – Association of College and University Auditors. *Best Practices for Internal Audit in Higher Education*. Washington DC, 2020.
9. 한국교육부 [Korea Ministry of Education]. *사립대학 재정 지원 실태 및 감사 결과 보고서*, 2023.
10. U.S. Department of Education. *Financial Responsibility Standards for Title IV Participants*. Washington DC, 2022.
11. OECD. *Strengthening Integrity and Transparency in Higher Education Institutions*. Paris: OECD Publishing, 2019.